

Társadalmi Tanulmányok 2010

Társadalmi Tanulmányok 2010

Az Eötvös Loránd Tudományegyetem Társadalomtudományi Kar
Hallgatói Önkormányzatának évkönyve

Szerkesztette: Czinderi Kristóf

Szerkesztőbizottság

dr. A. Gergely András
a Társadalmi Kapcsolatok Intézete, valamint
a kulturális antropológia szak képviselőjében
dr. Balogh László
a Politikai és Nemzetközi Tanulmányok Intézete, valamint
a politológia és nemzetközi tanulmányok szakok képviselőjében
dr. Szikra Dorottya
a Szociális Tanulmányok Intézete, valamint
a szociálpolitika és szociális munkás szakok képviselőjében
Czina Veronika
a TáTK HÖK Tanulmányi és Tudományos Bizottságának elnöke
Czinderi Kristóf
a TáTK HÖK tudományos titkára
Papp Ábris
a kari Tudományos Diákkör titkára

Kiadja az ELTE TáTK Hallgatói Önkormányzata

Felelős kiadó: Pálffy Dorottya

Címlapfotó: Szentirmay Judit

Borítóterv: Lévárt Tamás

ISSN 1788-9294

Évkönyvünk megjelenését az ELTE Rektori Hivatal, valamint
az ELTE Egyetemi Hallgatói Önkormányzat „Sport- és
kulturális pályázatán” elnyert támogatás tette lehetővé

Tartalom

5 Előszó

ALKALMAZOTT KÖZGAZDASÁGTAN

7 Szőke Bálint

A lakossági megtakarítások vizsgálata

Elmélet és a magyarországi tények

KULTURÁLIS ANTROPOLÓGIA

45 Eparu Krisztián

A gazdasági differenciálódás folyamata egy spanyol város román bevándorlói körében

81 Vityi Dorottya

Vaj és tűz: férfi és nő a Krisna-tudat szemszögéből

Elv és megvalósítás Srí Majapur Dhámban

125 Tomsits Abigél

Élet az utcán

Esettanulmány a Manilába vándorló és vándorolt badjaókról

NEMZETKÖZI TANULMÁNYOK

161 Bagaméri Dániel

Milyen a zászlóshajó széljárása?

Avagy az osztrák–magyar határon átnyúló regionális együttműködés struktúrája és perspektívája

SZOCIÁLIS MUNKA ÉS SZOCIÁLPOLITIKA

199 **Bajomi Anna Zsófia**

Ózd

Az iparvárosi örökség és a válságból kivezető utak

229 **Kogon Zsófia**

A fogyatékossggal élő emberek foglalkoztatási
integrációját befolyásoló tényezők

267 **Misetics Bálint**

The Idea of the Undeserving Poor and the Immanent Politics
of Sociology

Előszó

Mostanra végleg bebizonyosodott, hogy remek kezdeményezés volt 2007-ben a Társadalomtudományi Kar Hallgatói Önkormányzata, azon belül is Éber Márk Áron és Páli István részéről, hogy megalapították a *Társadalmi Tanulmányok* című tanulmánykötet sorozatot, melynek negyedik számát tartja kezében az Olvasó. Karunk tudományos tevékenység iránt érdeklődő hallgatói ugyanis ma is szép mennyiségben állítanak elő kiváló színvonalú dolgozatokat, melyek közül némelyik – szó szerint – „kötetbe kívánczik”.

A Társadalomtudományi Kar profilja az utóbbi időben nagyot változott, aminek csak részben oka a bolognai rendszerre való átállás. Emellett jelentős lépés volt 2008-tól az alkalmazott közgazdaságtan alapképzésünk elindítása, mely – talán ma már kijelenthető – sikeres kezdeményezésnek bizonyult. Ennek a sikernek egyik aspektusát teszi mérhetővé az, hogy máris helyet kapott kötetünkben egy közgazdász hallgatónk, *Szőke Bálint* dolgozata, melyben a lakossági megtakarításokról olvashatunk.

Mást is át kellett alakítanunk az idei szám felépítésében. Nem volt könnyű a szerkesztőbizottság feladata, hiszen az egyik oldalon ott vannak a kifutó osztatlan képzéses hallgatók, a másikon pedig az újoncnak számító alapképzésesek, akik közül a társadalmi tanulmányok és a szociális munka szakosok kivételével egy évfolyam sem érte még el a harmadik évét. Mindez a kötet felépítésében úgy jelenik meg, hogy a nyolcból három dolgozatot alapképzéses (Bajomi Anna, Misetics Bálint és Szőke Bálint), ötöt osztatlan képzéses hallgató jegyez.

Egy újabb pompás újdonsága a negyedik *Társadalmi Tanulmányoknak*, hogy az egyik dolgozat – *Misetics Bálinté* – idegen nyelven íródott. Az érdemtelen szegényekről olvashatunk angolul egy tanulmányt a Bard College ösztöndíjas vendéghallgatójának tollából. Kiemelten fontosnak tartom, hogy az egyébként nagy létszámú csoportot kitevő külföldi ösztöndíjas hallgatóink is megmutathassák szakmai munkájuk eredményét.

A kulturális antropológia fejezetében igazi körutazásra invitál bennünket *Eparu Krisztián* – a spanyolországi román közösségeket vizsgálva –, *Vityi Dorottyá* – az indiai Majapurban, a Krisna-tudatú hívők egyik legfontosabb zarándokhelyén folytatott kutatásait ismertetve –, *s Tomsits Abigél* – a fülöp-szigeteki Manilát tárva eléink a vándorló badjaókról szóló írásában.

Majd a nemzetközi tanulmányok szakot most egyedül képviselő *Bagaméri Dániel* már egy hozzánk közelebbi problémával, a magyar–osztrák határ menti együttműködéssel foglalkozik díjnyertes tanulmányában.

A szociálpolitika és szociális munka szakos fejezetben pedig a már említett *Misetics*-tanulmányon kívül még két, mondhatni „friss” – mindegyik a 2010-es kari Tudományos Diákköri Konferencián szerepelt – dolgozatot olvashatunk: *Bajomi Annáét*, aki Ózd iparvárosi örökségével és válságával foglalkozik; valamint *Kogon Zsófiáét*, aki kitűnő kritikai érzékkel veszi górcső alá a fogyatékossgal élő emberek foglalkoztatási integrációjának magyarországi helyzetét.

Összességében azt gondolom, hogy nagyon szép tradíciókká kezd válni a Társadalmi tanulmányok nevű kötetünk. Amilyen nagy örömmel állítottuk össze, olyan kellemes olvasgatást kívánok hozzá a tisztelt Olvasónak!

Czinderi Kristóf

Eparu Krisztián

A gazdasági differenciálódás folyamata egy spanyol város román bevándorlói körében

Bevezetés

2008 őszén érkeztem Spanyolországba, azokban a hetekben, amikor a gazdasági válság általános témává vált a médiában, és nemsokára a „krízis” lett az egyik leggyakoribb kifejezés a mindennapi kommunikációban. Az első pár hónapot a granadai egyetem bölcsészkarán töltöttem, mintegy ismerkedve a mindennapi nyelvhasználat fortélyjaival, az ország sajátosságaival és a spanyol kulturális antropológiai hagyományokkal. Kész kutatási tervvel érkeztem, amellyel a tavasz folyamán terveztem Madridba utazni, és az elkövetkezendő pár hónapot egy román bevándorló közösségben tölteni. A tervben egy szóval sem szerepeltek a gazdasági válságra vonatkozó kérdések és annak következményei, noha egyhamar nyilvánvalóvá vált, hogy ami eredetileg ingatlanpiaci válságként indult és világméretű gazdasági összeroppanássá terebélyesedett, az különösképpen érinti a bevándorlókat.

A kifejezett terepmunkát 2009 tavaszán kezdettem el, miután az ősz folyamán döntöttem a végleges helyszínről és ellátogattam oda. Az időpont tökéletesnek tűnt, hiszen a jelek szerint a romániai bevándorlás végső strukturális¹ fázisába léptünk az év kezdetével, amikor ugyanis a román állampolgárok teljes jogú uniós állampolgárokká váltak a spanyol munkaerőpiacon. Mindazonáltal a gazdasági helyzet hatása épp ellenkező volt, és a migrációs trendekben még sosem tapasztalt ingadozásokat keltett. A gazdasági jellegű migrációs folyamatokat sokkal kevésbé lehet kívülről –

¹ A *struktúra* kifejezést a migráció vonatkozásában kettős értelemben használom: egyrészt jelenti a különböző szintű (lokális, nemzetállami, bilaterális, páneurópai és nemzetközi) politikai-jogi keretet és szabályozást; másrészt pedig a migrációs folyamatok alkalmazkodását ezekhez.

jogi és politikai eszközökkel – befolyásolni, mint belülről, azaz magában a gazdaságban történő változással, s a válság tapasztalatai bizonyíthatják ezt a legjobban.

A helyzet egyáltalán nem mutatkozott előnyösnek a kutatási témám szempontjából: az előző román kutatásoktól eltérően nem a migráció körös és időszakos jellegére akartam fektetni a hangsúlyt, hanem a társadalmi beágyazottságra és differenciálódásra, mely adaptációs folyamatok a hazatéréssel (*visszatérő migráció/return migration*) ellentétben egy stabil román kisebbséget hozhatnak létre Spanyolország területén. Hirtelen a „krízis” és a „hazatérés” lett a bevándorlást/elvándorlást tárgyaló cikkek két kizárólagos témája. A hátrányt azonban kezdtem egyre inkább előnyként felfogni, és rájöttem, egyedi lehetőségem van különleges körülmények között véghezvinni kutatásomat. A gazdasági válság hatásai szükségszerűen bekerültek a tervbe, átfutják azt, azonban nem változtattak a kutatás fő irányán: csupán háttér, annak ellenére, hogy nincs elhomályosítva.

Jelen tanulmányban a gazdasági viszonyokban történt differenciálódási folyamatokat mutatjuk be, amelyek a társadalmi differenciálódás csak egy szeletét reprezentálják, azt, amelyen keresztül a legtisztábban felvázolhatjuk a spanyolországi román bevándorlás eddigi történetét.

Módszertan és elméleti háttér

A kutatás alaphipotézise, hogy ugyanis megindult egy erőteljes társadalmi differenciálódási folyamat a spanyolországi román bevándorlók között, több feltevést von maga után:

1. Mindeddig nem létezett differenciálódás.
2. Valaminek meg kellett változnia a bevándorlási folyamatban.
3. Az aktuális folyamatnak társadalmi következményei lesznek.

Többet is fel lehetne sorolni, de az említett három nagyjából lefedi mindazt, amit a tanulmányunk érint. Az első ponthoz az fűzhető hozzá, hogy a munkaerő-migráció egyenműsíti a bevándorlókat, a célország társadalmi hierarchiájának aljára kerülnek, függetlenül addigi státusuktól. „Vendégmunkásként” vannak nyilvántartva, ami egyrészt megszabja viszonyukat a „házigazdákkal”, másrészt pedig betöltendő pozíciójukat a gazdaságban. Ebben a kettős kényszer-viszonyban a belső differenciálódás értelmetlennek tűnik, ugyanakkor egyes típusai már a legelején megjelennek.

A második pont azzal függ össze, hogy az 1989 utáni román migrációt klasszikus munkaerő-migrációnak szokták tekinteni, amely *ideiglenes, időleges, visszatérő* vagy *körkörös* (vö. Solien de Gonzales 1961; Massey et al. 2007 [1993]; Sandu et al. 2004). Ilyen körülmények között a belső differenciálódásnak ugyancsak kevés a lehetősége, tehát az említett típus vagy soha nem állt fenn, vagy idővel változás következett be a folyamatban. Az első két pontra adható hipotetikus válasz az, hogy valóban változás történt, és a migrációs folyamat olyan fejlettségi szintet ért el, amelyben maga a „migráció” kifejezés kérdőjeleződik meg, magával rántva a járulékos fogalmak táráát.

A harmadik felvetésben említett következmény maga a diaszpóra létrejötté, amely egy kettős integráció útján valósulhat meg, és ez változást jelent mind a fogadó, mind az egykori kibocsátó társadalom számára.

Kikövetkeztethető az eddigiekből, hogy nem lehet szó klasszikus értelemben vett migrációtanulmányról. Ez részben igaz. Ahhoz, hogy megfelelő körülmények között vizsgálhassuk a jelenséget, le kellett szűkítenünk vizsgálódási körünket egy „közösségre”, illetve „lokalításra” (vö. Kovács 2007), és ennek a módszernek a lényege:

„egymással összefüggő, egymást átható társadalmi folyamatok leírása és értelmezése egy világos társadalmi kereten belül, melynek körvonalait mind a kutató, mind a vizsgált csoport tagjai személyesen érzékelik” (Sárkány 2000: 57, idézi Kovács 2007: 8).

Az első nehézségek magánál a leszűkítésnél adódtak: olyan településre esett a választás, amelynek román lakossága eléggé diverzifikált, és legjobban tükrözi a romániai vallási-etnikai viszonyokat, és ahol leginkább megfigyelhetők a különböző differenciálódási formák. Ez a hely azonban elég nagy kiterjedésű ahhoz, hogy átláthatatlan legyen. Alcalá de Henares több mint 200 000 fős település, a románok száma pedig 2008-ban 20 000 körül volt. Ez a szám az összes bevándorlók számának több mint a fele, a teljes lakosságnak pedig majdnem 10%-a. A Madrid-hoz való közelség (31 km) nagyszámú ingázó népességet hozott létre, akik a nagysebességű vonatokkal 30–40 perc alatt bent lehetnek a fővárosban. Tragikus ironia, hogy a 2004-es vasúti terrortámadás során életüket veszített román utasok száma jobban reprezentálja a helyi bevándorlók valós arányát, mint bármelyik statisztika (191 áldozatból 16 román).

A hely nehéz átláthatósága mellett a közösség léte is kérdéses volt: belső konfliktusok miatt a nemzeti azonosság (románság) nem feltételezett egyszerre közösséget. Ugyanakkor, ami a differenciálódást illeti, a különböző jellegű vállalkozások, amelyek elindították azt, helyi kötődésűek,

de igen gyakran kapcsolatban állnak Romániával vagy romániai helyekkel, ami megalapozottá tenné a klasszikus antropológiai migrációtanulmányok „több-helyszíni” terepmunkáját (vö. Marcus 1995), amire azonban nem lett volna lehetőségünk.

Olyan jelenség megragadására vállalkoztunk, amely több más társadalmi folyamat együtthatásából fejlődött ki, és sok helyen a lokális közösség csupán egyes központi csoportjait érinti, máshol pedig túlhaladja a lokalitás határait. Ehhez az esettanulmányt választottuk kutatási stratégiaként. Robert Yin definíciója szerint ez egy „*olyan empirikus kutatás, amely egy kortárs jelenséget vizsgál annak természetes környezetében, többnyire, amikor a jelenség és a környezet közti határok nem nyilvánvalók*” (2003: 13). A módszer Jennifer Platt szerint a chicagói iskola életút-történeti vizsgálataiból nőtte ki magát, majd a „résztevő megfigyelés” technikájával egybeemelve jó ideig nem fejlődhetett tovább (Yin 2003: 12).

A helyszíni intenzív terepmunka 2009. március és július között zajlott. Előtte, az ősz folyamán egy kétnapos látogatást tettem a településre, és az ebből a látogatásból szerzett kapcsolati tőke segítségével sikerült minimalizálnom a migrációs tapasztalat első időszakának nehézségeit, magam is megbizonyosodva arról, hogy a „gyenge kötélekek” milyen hatékonyan működhetnek a nemzetközi migrációban (Granovetter 1973). LH-től, első kapcsolatamtól, aki segített szálláshelyet is találni, könnyen eljutottam GG-ig, aki egy helyi román egyesület vezetőjeként számos kutatásban és újságcikkben szerepel interjúalanyként, de lehetőségem volt megismerni azokat is, akik véleménye ellenkezik az övével. GG tevékenysége kapcsolatban áll az alcalái románság nagy részével, és a terepmunka alatt bekapcsolódhattam az ő munkájába, számos interjúhelyzetet lehetővé téve számomra.

A résztvevő vagy külső megfigyelő munka öt állandó helyszínen zajlott: reggel a BI kávézóban találkozhattam a kerületben lakó románokkal (lásd F: 2)², résztvevője lehettem a csoportos beszélgetéseknek. A nap további részét vagy GG lakásán, vagy pedig a Centro Hispano-Rumanóban (Spanyol-Román Központ, F: 1–CHR) töltöttem, amely a legismertebb közinformáló és tanácsadó intézmény a helyi románok (és egyéb bevándorlók) számára (vö. Sandu szerk. 2009). A délutánokat és a szombatokat általában otthon töltöttem, lakótársaimmal: két fiatal román párral laktam együtt egy négyszobás lakásban (F: 2–L). Vasárnaponként pedig

² A továbbiakban csak dokumentumszámként hivatkozunk a függelékre. Olvasata: Függelék, 2. TÉRKÉP: A város és a kutatás román vonatkozású helyei, Dél–Nyugat. A térképet GG segítségével állíthattam össze, aki a Gyökerek magazint szállította ki ezekre a címekre.

a helyi ortodox templomban voltam jelen a misén, majd utána a délelőtti a templom melletti kávézóban töltöttük, amely ilyenkor megtelik románokkal (F: I–B2). Mindez persze nem egyformán zajlott mindennap, és gyakran egy-egy hosszabb interjú megszervezése és lebonyolítása egy egész napszakot vett igénybe, teljesen más helyszínen.

A vizsgálódásnak mindazonáltal számolnia kellett azzal, hogy lokális tudásunk szerves része egy globális entitásnak. Jelen tanulmány – az elmúlt húsz év migrációtanulmányaihoz hasonlóan – már „rendszerben gondolkodik”, és tárgya éppen egy migrációs rendszer valahányadik szintű *alrendszerében* keresendő.³ John Saltnak teljesen igaza volt, amikor azt állította, hogy „[a] közelmúlt és a jövő nemzetközi migrációs tendenciáinak elemzése során az áramlások hálózatát a rendszerszerű működés alapszerkezetének tekinthetjük” (Salt 2007 [1989]: 35).

Az elmélet talán leglényegesebb gondolata, hogy „a migrációs áramlások meghatározott helyen és időben bizonyos mértékű stabilitásra, struktúrára tesznek szert, amit migrációs rendszereknek nevezünk” (Massey et al. 2007: 28; kiemelés tőlem – E.K.). A migrációs rendszerek elmélete Immanuel Wallerstein világrendszer-elméletében csírázik,⁴ azonban az 1980-as évek végén szilárdulhatott meg, amikor a Szovjetunió összeomlására és a kapitalista gazdasági rendszer nagymértékű kiterjesztésére már valós lehetőséget láttak a politikai és gazdasági elemzők.

Az említett „stabilitás” és „struktúra” különösen fontos fogalmak. Akkor jönnek ugyanis létre a rendszerek, ha ezek megvalósulnak. Azután egy-egy rendszer saját „életpályáját” követi (vö. Salt 2007 [1989]: 31), és előbb-utóbb eljut a hanyatlás szakaszába, amelyhez különféle strukturális változások vezethetnek. Elképzelésem összhangban van a *hálózatelmélettel* (lásd Massey et al. 2007: 24), mely szerint „kezdetben a migráció

³ Itt szó szerint idézném Dumitru Sandu román szociológus álláspontját a „migrációs rendszer” mibenlétéről, ahogyan azt egyik lábjegyzetében megfogalmazta (Sandu 2010: 5):

„Migrációs rendszer» alatt nem csak a nemzetközi áramlásokra gondolok, amik «egy ország együtttest összekötnek» (Kritz et al. 1992: 15), vagy «egyesített tereket» hoznak létre kiterjedt kölcsönhatásokban (Zlotnik 2003: 70), hanem a «nemzeti migrációs rendszert» is ideértem. Egy ilyen rendszert olyan – belső és külső, állandó és időszakos – migrációs áramlások alkotják, amelyek függőségük erejénél fogva, kisebb vagy nagyobb mértékben egy nemzeti térhez köthetők. A helyi és regionális rendszerek részei ennek a nemzeti rendszernek, amely maga is része lehet különféle nemzetközi migrációs rendszereknek (lásd, például, Nagy Britannia estére Colin Pooley és Jean Turnbull (2004) munkáját, ami tizenhatezer élettörténeten alapszik az 1750–1994 évekből)» – saját fordítás, E.K.

⁴ John Salt (2007: 35) szerint „[a]z egyik első kísérlet a nemzetközi migráció rendszerszerű vizsgálatára McDonald (1969) nevéhez fűződik”.

mindaddig bővül, amíg a hálózati kapcsolatok olyan kiterjedtek nem lesznek a küldő térségben, hogy minden ember, aki ki akar vándorolni, ezt nehézségek nélkül megtehesse. Ezután a migráció csökkenni kezd."

Az a rendszer (illetve alrendszer), amellyel tanulmányunk foglalkozik, előrehaladott fázisában van, tehát még nem lépett be a hanyatlás szakaszába, azonban túl van a strukturális kibontakozáson. Ez utóbbi mondatunk mindazonáltal nem tételezhető fel axiomatikusan, hanem épp ellenkezőleg: ezt az elméleti feltevést kívánjuk bizonyítani, végső soron ez érvelésünk céliránya.

Román bevándorlás Spanyolországba

A románok már 1990 első hónapjaiban megjelentek Spanyolország egyes városaiban. Olyan *kalandorokról* beszélhetünk ebben a szakaszban, akik a rendszerváltás után azonnal elindultak egy új élet keresésére. A beszámolóik szerint a *kalandorok* nagy része adventista vallású fiatal, aki az Egyesült Államokba indulva került valamelyik spanyol kikötőbe (vö. Șerban–Grigoraș 2000; Constantinescu 2003; Viruela 2002, 2004). Két ilyen *kapuja* volt a spanyolországi román bevándorlásnak a kilencvenes évek első felében: a Madrid tartománybeli Coslada, és Castellón tartomány székhelye: Castellón de la Plana.

Ez a korai bevándorlás nagyon rövid idő alatt meglehetősen magas arányokat mutatott, így 1991-ben már 2612 románt tartanak nyilván, akik munkavállalási engedélyhez juthattak (Sandu et al. 2004: 19). Ez viszont csak a *kalandorok* közeli ismerőseire terjedt ki, és 1996-ig nem volt tapasztalható nagyobb migrációs hullám. Ekkor azonban a román nemzetközi migráció belép a második szakaszba, amelyben Olaszország mellett Spanyolország válik az egyik fő célponttá, és megszilárdulnak a migrációs csatornák, valamint kialakul egy informális hálózat, amely segítségével hozzáférhető juttatni vízumhoz és meg lehetett tervezni az utat, jöllehet meglehetősen magas ára volt e szolgáltatásoknak (Sandu et al. 2006: 122; Paniagua 2007: 44).⁵

A spanyolországi bevándorlás kapui is sokasodtak, Coslada és Castellón mellett egyéb ilyen „gyűjtőpontok” is létrejöttek, amelyek azonban többnyire Madrid fővároshoz köthetők, lévén az a „központi gyűjtő-

⁵ Létrejön tehát az, amit egyes szerzők „migrációs iparnak” (*migration industry*) neveztek (Cohen 1997).

állomás”, ahonnan tovaköltöznek „főleg keleti irányban, a Henares folyamát követve” (Viruela 2006: 17). Alcalá de Henaresről például elmondható, hogy túlnyomórészt Fehér megyei ortodox románokat vonzott, míg Arganda del Reybe többnyire Beszterceből érkeztek (Paniagua 2007: 35). Fehér, Beszterce-Naszód, Teleorman és Dâmbovița romániai megyéket kivehető szálak fűzték tehát Alcalá de Henares, Arganda del Rey, Coslada illetve Castellón de la Plana városaihoz. Az első kettő ortodox, utóbbi kettő pedig adventista migrációs lánc volt, melyek a kilencvenes évek elején születtek, és 2000–2001-ben még kivehetőek voltak a migrációs rendszer tágabb struktúrájában.

2002-ben újabb strukturális változás állt be, és pedig a román állampolgárok vízumkényszerének felfüggesztése, amely új stratégiákat hívott életre a nemzetközi migrációban, és egyben eltömegesedést eredményezett. A vízummentesség szakaszában a tömeges migráció rátevéődött a korábbi láncokra, szálakra, mígnem szinte teljesen elfedte azokat. A bevándorlók felekezeti hovatartozása egyre kevésbé volt meghatározó, a bevándorlók szociológiai jellemzői pedig inkább közelítettek Románia lakosságának általános jellemzőihez. „Az ortodox közösség Románia egész területéről származik. Nem lehet azt mondani, hogy volna egy bizonyos kivándorlási övezet, minthogy a gazdasági helyzet az egész országban igen hasonló, kivéve Erdélyt, ahol több a magyar nemzetiségű lakosság és az életszínvonal valamivel magasabb” – írja Antonio Paniagua (2007: 35).

Ugyanígy Spanyolországban is a belső migráció hatására egyre inkább szétszéledtek a román bevándorlók. Először a nagy „gyűjtőállomásokból” kezdtek elvándorolni, és többnyire ugyanazon tartományon belül maradtak (*migración intraprovincial*), majd a tartományi határokat is átlépve telepedtek meg olyan helyeken, ahol addig nem voltak jelen (*migración interprovincial*). 2003–2004-ben Madridban, Castellónban, Zaragozában és Toledóban lehetett tapasztalni a legerősebb mozgásokat, úgy a tartományokon belül, mint kívülre. A Madridban belüli mozgások tették ki ezek 58,8%-át. A legtöbb román bevándorlót nyerő tartományok pedig Valencia, Alicante, Tarragona, Girona, Barcelona, Guadalajara és Llerida (Lléida) voltak (Viruela 2006: 16). Ezek ma már a legtöbb román lakossal rendelkező tartományok, és a belőlük való továbbvándorlás is régen lezajlott.

2002-ben Castellón volt az egyedüli tartomány, ahol az összes bevándorló közül a románok foglalták el az első helyet. Egy évre rá már négy ilyen tartomány létezett: Castellón, Toledo, Teruel, Zaragoza és Ciudad

Real. A 2005-ös törvényesítés⁶ után pedig 20 tartományban voltak többségben. Ugyanígy 2001-ben 1690 településen laktak románok, 2005-ben pedig már 3832-ben voltak jelen (Viruela 2006: 12–3).⁷ 2007-ben a román lakosság 13,7%-a változtatott lakhelyet, azaz 70 135 fő, ebből 36 843 ugyanazon tartomány másik településére költözött, 33 292 pedig provinciát váltott (Pajares 2009: 124). Az 1. ábra a mai eloszlásukat szemlélteti tartományi szinten; azt lehet megállapítani, hogy az északnyugati országrészt leszámítva minden tartományban meglehetősen számú román bevándorló él. Az újonnan érkezőket és a Spanyolországból elvándorlókat Románia 2007-es európai uniós csatlakozása óta nehéz statisztikai módszerekkel nyomon követni. A csatlakozás egyben a migráció végső szakaszát is elhozta, amelyben egyre inkább el kell majd távolodnunk a klasszikus kérdésköröktől a jelenség megértéséhez.

Ami a lakóhely méretét illeti, olyan sajátosság mutatható ki a románoknál, ami kevésbé jellemző egyéb nemzetiségekre. A bevándorlók általában a nagyobb városokat preferálják, leszámítva a mezőgazdaságban dolgozó vendégmunkásokat. Így van ez a románokkal is, ám az ő esetükben nagyarányú a letelepedés olyan községekbe vagy falvakba is, ahol azelőtt nem éltek bevándorlók. 2005-ben a románok 7,2%-a lakott 2000 fősnél kisebb településen, 17,4%-uk pedig 2000–10 000 főben. Ehhez képest 15,7%-uk lakott 500 000-nél nagyobb városban. Legnagyobb részük pedig (21%) 100 000–500 000 nagyságú városokban lakik (lásd Viruela 2006: 14).

⁶ A törvényesítések (*regularización*) olyan bevándorláspolitikai eljárások, amelyekkel illegális státusú bevándorlókat (*situación irregular*), bizonyos kritériumok alapján – pl. érkezés ideje – legális státushoz juttatnak a törvényhozók. Nem egyéni, hanem tömeges eljárás, amely nem kizárólag egy-egy nemzetiséget érint. A törvény életbe lépése után az érintett bevándorló tartózkodási és munkavállalási engedélyhez jut. Összesen öt törvényesítés történt Spanyolországban: 1986-ban 43 800; 1991–1992-ben 110 000; 1996-ban 18 800; 2000-ben 155 695 bevándorló élt vele; és végül a 2005-ös, amelyben döntően románok vettek részt (lásd López 2007).

⁷ 2005-ben összesen 8109 önkormányzattal bíró község létezett Spanyolországban (ma 8114); ezek a legkisebb közigazgatási egységek.

I. Ábra: Román bevándorlók abszolút száma tartományok szerint (2009. január)

Forrás: Saját készítés a *Padrón de Habitantes* adatai alapján, www.ine.es; a térképváz a wikipedia.org adatbázisából származik.

Ezt több mindennel lehetne magyarázni. Egyrészt a kistelepülések többsége nagyobb városok közelében helyezkedik el, és csakis lakhatásra szolgálnak, nem nyújtanak helyi munkalehetőséget; másrészt egy olyan kezdeményezés is létezik, mellyel az elnéptelenedett falvakat bevándorlókkal akarják benépesíteni. 2001-ben jött létre egy egyesület, mely ingyenes lakáshoz és helyi munkához juttatja a letelepülő külföldieket (Viruela 2006: 26).⁸

A lényeg mindebből az, hogy az eredeti központokból, ami általában egy nagyobb város, egyre inkább települnek ki a környező kisvárosokba és községekbe, majd távolabbi városokba és azok környezetébe, továbbá olyan falvakba, amelyek helyi megélhetést biztosítanak. Az egész egy jelenleg is zajló folyamat, mely beilleszkedik a román bevándorlók tágabb törekvésébe, hogy rekonstruálják otthoni életkörüzetüket, illetve egy kialakított elképzelés alapján építsék fel életüket. Röviden, ezek a tendenciák szembemennek a vendégmunkás életformával.

⁸ Comisión Gestora de la Asociación de Pueblos contra la Despoblación – 2001-ben már 300 falu volt tagja.

Alcalái románok

Alcalá de Henares város nevét először 2006-ban egyik interjúalanyomtól hallottam, midőn Budapesten végeztem terepmunkát román vendégmunkások körében. Őt kiutasították Spanyolországból és azután került Magyarországra, de gyakran emlegette a helyet, ahol *„több a román, mint a spanyol; bármerre mész, csak románokkal találkozol, nem mint itt a Moszkva téren, hanem több százán álldogálnak a téren”*. Ez a hely varázslatosan csengett, és valószínűleg varázsa még akkor is hatott, amikor azt választottam terepmunkám helyszínéül.

Amikor 2008 őszén első ízben látogattam el oda, az említett kép még élt bennem, és az ott töltött napok alatt nem is sikerült azt feloldani. A romániai helyhatósági és parlamenti választások alkalmával jártam Alcalában, miután egy alapítvány részéről választási felügyelőnek jelentkeztem. Vasárnapi nap volt, a várost ellepték a román politikai plakátok és a román nyelvű hirdetések. Ilyenkor egyébként is túlreprezentáltak az utcán a románok, akik nagy számban látogatják a reggeli misét. A bennem eleven városkép ellenére 2008-ban bizonyossággal állítható volt, hogy már nem léteznek a régi „emberpiacok”, így a Budapesten alkalmazott módszer sem lett volna lehetséges.

Alcalá de Henares egyike annak az öt madridi helységnek, ahol több mint 5000 román lakik. A másik négy település: Torrejón de Ardoz, Coslada, Madrid főváros és Arganda del Rey. Az öt város között azonban sok eltérés van a románok számának tekintetében. Míg Alcalában 18 828 románt tartott nyilván a Jegyzék 2008-ban, addig Cosladában 15 515-en, Argandában 10 485-en, Torrejónban 7 645-en és Madrid fővárosban 54 674-en laktak. A relatív számuk azonban mást mutatott: a románok aránya csak Cosladában és Argandában haladta meg a 10%-ot, Alcalában megközelítette azt, Madrid fővárosban azonban az 5%-ot sem érte el. Ugyanakkor 25 kisebb madridi településen haladták meg a 10%-ot. A legtöbb ilyen település a tartomány délkeleti részében található, ahol a románok száma nem haladja meg az 1000 főt településenként (Sandu szerk. 2009).

A lakossági statisztikákból érdekes dolgok derülnek ki. A bevándorlás 2000-ben erősödött meg, amikor 3954-ről 8315-re ugrott a jegyzékbe vett idegen állampolgárok száma. Ekkor még nem érhető el kibocsátó országokra lebontott adatok, csupán kontinensre vonatkozóak, és a 8315 bevándorlóból 4567 volt európai származású. 2003-ban már 21 186 bevándorlót tartottak számon, és abból 12 212 volt nem-uniós európai (ekkor már különválasztották az EU állampolgárokat). A következő évtől már

a románokat is külön bevették a statisztikákba, és egyből az is kiderült, ők képezik a bevándorló lakosság 35%-át (1. táblázat).

1. táblázat: Alcalá de Henares demográfiai adatai

	2004	2005	2006	2007	2008	2009
Összlakosság	191 545	197 804	201 380	198 723*	203 645	204 574
Spanyol lakosság	166 722	167 183	166 230	163 908	162 988	162 311
Bevándorlók	24 823	30 621	35 149	34 815	40 656	42 263
Román lakosság	8 796	11 805	13 976	14 932	18 828	19 297
Románok/összlakosság (%)	4,59	5,97	6,94	7,51	9,25	9,43
Románok/bevándorlók (%)	35,43	38,55	39,76	42,89	46,31	45,66
	1998	1999	2000	2001	2002	2003
Összlakosság	163 831	164 463	166 397	172 418	179 602	188 519
Spanyol lakosság	161 288	161 459	162 443	164 103	165 455	167 333
Bevándorlók	2 543	3 004	3 954	8 315	14 147	21 186

Forrás: Saját készítés a *Padrón de Habitantes* adatai alapján.

* A dőlt betűs rubrikák csökkenést jeleznek az előző évhez képest. www.ine.es

Igazán érdekes adatok a dőlt betűsek, vagyis a negatív növekedést mutató évek. Amit nehéz megmagyarázni – és nem is vállalkozhatunk rá tanulmányunk keretében –, az a spanyol lakosság (majdnem) folyamatos csökkenése 2003 óta. Legelőször a 2004-es statisztika mutatott ki 611 fős csökkenést. A következő évben 461-gyel szaporodott, majd egészen máig átlagosan évi 900-zal csökken az alcalái spanyol lakosság. A tendencia magyarázatát a halálozási és születési ráták, valamint a településről való elvándorlás nyújtja, de ami valóban nagy kérdés, hogy miért a bevándorlás növekedésével egy időben indult meg a helyi lakosság csökkenése? Van/lehet-e köze egyiknek a másikhoz? Ez amiatt is érdekes, mivel a tendencia „rejtőzködő”, vagyis az összlakosság száma egyébként egészséges növekedést mutat, tudjuk, a bevándorlásnak köszönhetően. Egy igen kézenfekvő magyarázat az, hogy egyszerűen átmeneti időszakot élünk, és az alcaláiak demográfiai jellemzői a 2000-es évek közepén a nyugat-európai modellt követik.

A 2007-ben tapasztalható általános csökkenések a statisztikai hivatal „nagytakarításának” eredményei.⁹ Egyedül ekkor az összlakosság és a bevándorlók számában is csökkenés mutatkozik, de nem a román bevándorlók között, akiket érintett ugyan a Lakossági Jegyzék felülvizsgálata, ám több volt a feliratkozók száma. A spanyol lakosság ekkor a megszokottnál sokkal nagyobb arányban „csökken” (2323 fő), ami arra utal, hogy sokukat be nem jelentett lakhelyváltoztatás miatt leszedték a Jegyzékből, más szóval a helyi lakosság körében is történt elvándorlás.

Az alcalái románokról érdemes még megemlíteni pár szociológiai jellemzőt, ami elüt más madridi helysége lakóitól. Magas közöttük a fiatalok (56%) és az egyedülállók aránya (42%). A spanyol nyelvet jól beszélik, legalábbis az önbevallás alapján. Ami a vallásukat illeti, túlnyomóan ortodoxokról van szó (91%). Alcalába 23%-uk érkezett az 1990–2001-es időszakban, 61% 2002–2006 között, és 16%-uk 2007 után. Ugyancsak magasan reprezentáltak az erdélyi származásúak (58%). Moldvából 13%-uk érkezett, Olténiából pedig 10%-uk, a havasalföldiek alig 8%-ban vannak jelen (Sandu 2009: 53).

Az alcalái román bevándorlás kezdeteit ugyancsak az 1990–1991-es évre tehetjük, és a migrációs csatorna nem kevésbé érdekes módon és sorsszerűen jött létre, mint a cosladai vagy castellóni adventisták esetében. NB 1980-ban szökött ki Romániából, 22 évesen. Először Olaszországba ment, ahol egy évet töltött sofőrként keresve kenyerét, majd Svédországba, ahol menedékjogot kért és idővel állampolgárságot szerzett. Egyik útja alkalmával azonban baleset érte Spanyolországban, így ott ragadt egy ideig, és úgy döntött, ott is marad. Nem ismerjük a pontos körülményeket, de Alcalá de Henaresban telepedett le, ahol az elmondások szerint már élt egy nagybányai férfi, Sandu Oșanu – így nevezték –, aki a régi rendszer idején érkezett, de mára már elhunyt, és akivel NB összebarátkozott. Politikai menekültként az 1989-es változásig csekély kapcsolatokat tarthatott fenn Romániával és ottani rokonaival, azonban a forradalom után rögtön hazlátogatott.

Feleségével (SmB) Romániában ismerkedett meg, ő is kiszökött Spanyolországba még az 1989-es események idején. Újbóli találkozásukat követően a házasság mellett döntöttek, és 1991 áprilisára tűzték ki az időpontot. Az otthoniakkal is felvették a kapcsolatot, akik meghívást kaptak az esküvőjükre, és persze arra, hogy pár hónapig szerencsét próbáljanak

⁹ Mivel a Lakossági Jegyzék (*Padrón de Habitantes*) hajlamos a túlreprezentálásra, a Statisztikai Hivatal 2006-ban „nagytakarítást” tartott az adatok között, és 492 952 külföldit vett ki a nyilvántartásból (Pajares 2007: 75).

Spanyolországban. Elsőként SmB egyik gyermekkori barátja és annak a férje látogatták meg őket (az M házaspár) 1991. januárban:

„Alba [Fehér] megyéből jöttünk, Sebeş városából. Egy esküvőre érkezünk, egy régi barátom esküvőjére, akivel még gyermekként megegyeztünk, hogy aki először férjhez megy, annak a másik lesz a násznagya. Ők is egy csomagszállító céget vezetnek most, [B]-ék, [SmB]. Ők is sebeciek, régi ismerőseink. És mi ezzel a céllal is jöttünk, hogy összeházasítsuk őket, maradunk egy-két hónapot, majd hazatérünk. Nem azzal a céllal jöttünk, hogy itt maradjunk. Meghívóval sikerült kijönnünk, egy spanyol írt nekünk meghívót, akkoriban nem úgy volt, mint később, hogy vízummal lehetett jönni... Mármint volt vízum, de nem úgy, mint az után, hogy csináltattál magadnak egy schengenit és azzal jöttél. Na és egy spanyoltól kaptunk meghívót. [SmB] nem tudott küldeni, mert neki sem voltak papírjai, mivel ő ki-szökött, illegálisan utazott.

Hát, amikor mi 1991-ben kijöttünk, akkor volt itt egy család Nagybánáról meg [NB]... nagyon kevesen. Olyan öt-hatan voltak románok egész Alcalában. Persze voltak még mások is, amikor Madridba mentünk a templomba, a Plaza de Castillára, voltak még románok, de olyan harmincan lehetnek az egész tartományból. Nagyon kevesen voltak.

Közben eltelt az esküvő, és júniusban hoztak egy törvényt és novemberben tartózkodási engedélyt kaptunk. Ekkor döntöttünk úgy, hogy tovább maradunk, és megpróbálunk több pénzzel hazatérni.

Nehéz volt az elején, elképzelheted. Otthon egy bútorboltban dolgoztam én is meg a férjem is. Itt hamarabb találtam én munkát háztartási alkalmazottként, férjem sokáig nem talált stabil munkahelyet. Persze [B]-ék sokat segítettek, nálunk is laktunk az elején három hónapig, mielőtt elköltözhettünk egy szomszéd lakásba egy másik családdal.

Utána egy gyárban kezdtünk el dolgozni mindketten. Én közben teherbe estem, megszülettem a fiamat és egy darabig otthon maradtam vele. Majd újból húsgyárba helyezkedtem el, a Campofrónál, és nyolc évig dolgoztam ott" (SM, nő, 39 éves, Fehér megye, 2009. 05. 24.).

NB két fivére az esküvő hónapjában érkezett, előbb MB és felesége SIB, majd egy hétre rá TB és felesége AB. Ők sem terveztek hosszabb tartózkodást, a téli ünnepekig szerettek volna csak maradni, azonban az 1991. június 7-ei törvényesítés az ő terveiken is változtatott. Az intéz-

kedés azokat az illegális bevándorlókat érintette, akik bizonyítani tudták, hogy május 15. előtt érkeztek az országba (vö. López 2007). A B és az M család tagjai szerencsések voltak, mivel hivatalos vízummal érkeztek, amin dátum is szerepelt.

„1991. április 24-én tettünk egy látogatást, úgy tervezve, hogy karácsonyig maradunk, és az ünnepekre utazunk haza. Én otthon már belekezdtem egy vállalkozásba, egy kisszállodát meg egy éttermet terveztem, és szükségem volt pénzre, hogy befejezhessem. Közben júniusban meghozták a tartózkodási engedélyekre vonatkozó törvényt, és akkor úgy döntöttünk, hogy még maradunk.

Addig egy tyúkfarmon dolgoztam, elképesztően nehéz körülmények között, és a fizetés is minimális volt. Később kis segítséggel egy üveggyárban találtam munkát, ahol sofőrnek alkalmaztak. A testvéreimet is bejuttattam oda és együtt dolgoztunk ott. Huszonnégy órát dolgoztam, hétvégén is, de végre éreztem, hogy megérte kijönni. Havi 4000 márká¹⁰ körül kerestem, tehát nagyon jó fizetésem volt (...).

Az első, aki kijött [N] volt, a bátyám, majd a másik fivérem, [M], mi meg egy héttel utána. Miután mi is kijöttünk, tizenkét román volt Alcalában. Boldogak voltunk, ha találkozhattunk. Gyakran hívott a madridi pap, hogy menjünk misére, találkozzunk. Én nem mindig tudtam elmenni, mert vasárnap is dolgoztam, de volt, amikor korábban bementem dolgozni, aztán a templomba is ellátogattam (...). Akkoriban az alcaláiak szinte mind Fehér megyeiek voltak, vagy szebeniek... Volt egy nagybányai család is, de ők már régebb ide telepedtek (...)" (TB, férfi, 52 éves, Fehér megye, 2009. 06. 04.).

A következő időszakban az első érkezettek szülővárosából és annak környékéről, tágabban véve Fehér megyéből több román vándorolt ki. Amikor GG 1992 októberében Alcalába érkezett, 40-50 románt tartott számon a közösség, akik közvetve mind ismerték egymást. Ő már azzal a céllal jött, hogy hosszabb ideig marad – ami persze nem jelentett többet pár hónapnál – és szerencsét próbál. Utazása már az időszakra tipikus migrációs tervmegvalósítás volt, amibe a tudatosság és megfontoltság is

¹⁰ A Deutsche Mark volt a kor általános használatú valutája, mielőtt előbb az USD, majd az Euró vette át a helyét. A banki tranzakciók is DM-ban bonyolítottak le, emiatt számolhatják egyes spanyolországi bevándorlók is a fizetésüket német valutában. Az euró 2002-es általános bevezetése óta fix árfolyamon futnak a forgalomból kivont nemzeti valuták: 1DM $\approx$ 85 Peseta; 1€ $\approx$ 1,96DM. 4000DM $\approx$ 2000 euró.

beletartozott. A Fehér megyeiek között már elterjedt a hír, hogy Spanyolországban könnyen legális státuszhoz lehet jutni, és munkalehetőség is akad, ha más nem, feketén, de akkor sem akadékoskodnak a hatóságok. A spanyolok barátságosak, érdeklődnek Románia iránt, amiről jóformán semmit sem tudnak, és gyakran „*lengyelnek nézik az embert, mert őket ismerik.*”

„Ismertem embereket, akik már elmentek, és mindegyiket megbíztam, hogy járjon utána, hol milyen lehetőségek vannak. Találkoztam egy régi ismerőssémmel, aki itt Spanyolországban dolgozott egy rövid ideig, pont itt Alcalában. Egy másik Franciaországban dolgozott legálisan, a Kereskedelmi Kamarán keresztül. Németországi ismerős pedig adódott bőven.

Végül azt a következtetést vontam le, hogy Spanyolország a legmegfelelőbb. Gyakorlatilag legálisan érkeztem. A franciaországi ismerősimtől szereztem vízumot, hogy odáig eljussak, és onnan jöttünk át ide. Nem került semmibe, pár frankot fizettünk a hivatalos bélyegekért, de más semmit (...).

Így kerültünk mi 1992 októberében Alcalába, ahol akkori-ban 40-50 román élt. Összesen 5 vagy 6 bérelt lakás létezett, és ezekben laktunk mindannyian. Tehát sokan laktunk egy helyen, egy időben 13-14-en is. Akiknek nem voltak papírjai, azokkal laktak, akik már legálisak voltak, és bérelhettek. A munkával sokkal egyszerűbb volt, mint manapság, szó sem volt hatósági ellenőrzésekről, bármikor dolgozhattál feketén. Egy nyersvasöntődében helyezkedtem el Fuenlabradában, és innen ingáztam, majd kiköltöztem az üzem területére egy szabad helyiségbe. Megvolt a szükséges kényelem, volt ágyam, fürdőszobám stb. (...)

Rá egy évre, 1993-ban karácsonyra mentem haza először, januárban pedig visszatértem. Bonyolult út volt, akkoriban nehéz volt utazni, de vízumokkal megoldottam. Francia vízummal mentem haza, repülővel, majd némettel tértem vissza ide. 1994-ben fogtam neki a legalizáláshoz szükséges papírok megszerzésébe, és abban az évben meg is kaptam a tartózkodási engedélyt, ami után szabadon utazhattam" (GG, férfi, 49 éves, Fehér megye, 2009. 03. 23.).

GG már azok közül való, akik az 1991-es törvényesítés után érkeztek. Akiknek akkor sikerült legalizálni helyzetüket, 1992-ben meg kellett újítaniuk azt, de ezt csakis azok tehették, akik előzőleg rendelkeztek vele. Alcalában ez arra a 10-12 személyre vonatkozott, akik 1991 áprilisában már kint voltak. Ők azonban biztosíthatták a lakhatást és a meghívót

a többiek számára, így a kivándorlás gyorsan fokozódhatott, és alig egy év leforgásával számuk megötszöröződött. Mindenkinél lehetősége volt egyénileg kérelmezni a tartózkodási engedélyt, ha sikerült beszerezni a szükséges okmányokat, és motiváltak voltak benne. A következő törvényesítés 1996-ig váratott magára, de ez alkalommal azok vehettek benne részt, akik korábban legalisan tartózkodtak, ám valamilyen okból kifolyólag nem sikerült megújítani engedélyüket.

A gazdasági differenciálódás mechanizmusa

A gazdasági migránsokat könnyűszerrel el tudjuk helyezni a társadalmi ranglétrán, a hierarchia alján. A nyugat-európai demokratikus társadalmakban leggyakrabban „munkaerő-piaci kasztokat” képeznek, tehát olyan munkákra szakosodtak, amelyeket az illető társadalomnak csak a legelsettebb tagjai hajlandók elvégezni. Így elméletileg a gazdasági bevándorlóknak meghatározott helyük van a befogadó társadalmakban, és státuszukon csak akkor változtathatnak, ha visszatérnek kibocsátó országukba. Mindaddig egy olyan társadalmi réteget képeznek, amelyen belül ideális esetben nem kerülnek összeütközésbe a helyi lakossággal.

Amikor differenciálódásról (elkülönülés, megoszlás, szétágazás) beszélünk, akkor társadalmi egyenlőtlenségek képződésére utalunk. Ugyanakkor nem vállalkoztunk arra, hogy a különböző rétegek vagy osztályok időbeni alakulását vizsgáljuk (vö. Bourdieu 1978). Figyelemben tartottuk az egyenlőtlenség és a rétegződés közötti szignifikáns különbséget, mint-hogy utóbbi „egy egyenlőtlenségi hierarchia rangjainak időbeni megmaradására” vonatkozik (Bottero 2005: 3). A társadalmi rétegződés emiatt több generációt ölel fel, és gyakran egy több száz éves történelmi korszak vizsgálatát teszi szükségessé (vö. Nutini–Isaac 2009).

A román migránsok társadalmi struktúrája az évek során egyre jobban tükrözte Románia társadalmi struktúráját (Sandu 2010: 23), és amit tanulmányunk állít, az nem más, mint hogy idővel egyre inkább kezdett hasonlítani Spanyolország társadalmi struktúrájához, persze még igen távol áll attól, hogy a román bevándorlók a spanyolok arányait mutassák a ranglétrán.

A gazdasági migráció, legyen az belső vagy nemzetközi, mindig is kapcsolódott a társadalmi mobilitás jelenségéhez. A térbeli mobilitás kihatott a társadalmi mobilitásra, és a migráns kibocsátó országában (városában, falujában) képes volt változtatni gazdasági-társadalmi helyzetén, amely

egyébként nem adott volna lehetőséget mobilitásra (vö. Sandu 1989; Sárkány 2000: 70). Jonathan Parry (2003) szavaival: „*a távolsági migráció nem mérőföldek kérdése. A legtöbb migránsban tudatosul, hogy attitűdök, külső megjelenés és életstílus tekintetében is hosszú utat tett meg*” (idézi Hage 2005: 469).

A kutatás a két mobilitás kapcsolatát a fogadó társadalomban vizsgálta, és jelen tanulmány a gazdasági mobilitási lehetőségeket mutatja be, amelyek egy része a közösségen belül jött létre, más része pedig kívülről nyúl le a bevándorlók csoportjába és teremt meg új érvényesülési csatornákat. A gazdasági differenciálódás időbeni fejlődésében három kategóriát különböztethetünk meg: nem tőkeigényes vállalkozásokat, tőkeigényes vállalkozásokat, és végül, kilépve a formális és informális vállalkozások köréből, tekintetünket azokra az utóbbi években lehetővé váló stratégiákra vetjük, amelyek által a „vendégmunkás” munkavállalók belesimulhatnak a többségi foglalkoztatási struktúrába.

Nem tőkeigényes vállalkozások

Azok számára, akik az elsők között érkeztek, tapasztalatuk igen hamar valódi tőkévé változott. A fogadó ország által biztosított munkalehetőségek mellett jó bevételi forrásnak mutatkoztak a sorstársaiknak nyújtott különféle „segítségek”. Jóllehet az első szakaszban egy közeli ismerős megsegítése térítésmentes volt, a migráció eltömegesedésével a „migráns etika” meglazult, és a gyenge kötelékek szakaszában, noha semmi sem volt elérhetetlen, de mindennek megvolt az ára.

Az első dolog, amiben egy migráns segítségre szorult, az a vízum megszerzése volt. Már az 1990-es évek első éveiben színre léptek a „vízumüzérek”, akik később egy kiterjedt hálózathoz csatlakoztak, amely egy adott összeg fejében mindenről gondoskodott (Constantinescu 2003: 3; Șerban – Grigoraș 2000: 36; Paniagua 2007: 44). A „vízumüzérek világában” a kutatók négy kategóriát fedeztek fel, és a vízumszerzés garanciája minden esetben különbözött (Sandu et al. 2006: 122). A *szakosodott üzerek* esetében a vízum többre került ugyan, de a sikeresség is garantálva volt, mivel ők „állandó jelleggel gyakorolták a vízumokkal való kereskedést” és jól informáltak voltak az aktuális lehetőségek felől, valamint hatalmas kapcsolati tőkével rendelkeztek. Egy második kategóriát alkottak azok, akik számára az üzérkedés mellékjövedelmi forrás volt, és elvétve gyakorolták; az ő ismereteik már korlátozottak voltak, gyakran nem reagáltak időben a „piac” változásaira. Olyanok is akadtak, akik egy távolabbi ismerős felkérésére segédkeztek a vízumszerzésben anyagi ösztönzésre,

és végül a negyedik kategóriát képezték azok az ismerősök, akik a segítségért néha elfogadtak egy kis összeget. Utóbbi két kategóriába tartozók leggyakrabban meghívólevéllel tudtak csak segíteni, közvetlenül vagy közvetetten, de nem garantálhatták, hogy az alapján a pályázó meg is szerzi a vízumot. A „hivatásos” vagy „félhivatásos” üzerek azonban pontos információkkal látták el ügyfeleiket, és személyre szabottan alakítottak ki interjúterveket, amelyeket a konzulátusi hivatalos meghallgatáson szigorúan követni kellett.

A vízum megszerzése és a kijutás után a migránsnak két dologra kell koncentrálnia: az egyik a lakásszerzés, a másik pedig a munkaszerzés. Egyik sem egyszerű, minthogy nem rendelkezik hivatalos papírokkal, amivel lakást bérelhetne – de általában a bérleti díjjal sem – és a nyelvet sem beszéli, hogy önállóan munkát tudjon szerezni. Ekkor van szükség a *lakásfőnökökre* és az *informális alvállalkozókra*.

A *lakásfőnökök* számára az általuk kibérelt lakás további bérbeadása jó üzleti lehetőség. Mivel más módja nem volt a lakhatásnak, bármekkora összeget elkérhetett a lakótársaktól albérlési díj gyanánt. Egyik beszélgetőtársam, aki 1999-ben ment ki, unokatestvére által jutott szálláshoz. Kilencen laktak egy kétszobás lakásban, ő az erkélyen kapott helyet, „*ahol meleg volt, mert a spanyolok beüvegezik*”, így ugyancsak használható volt hálószobaként. Életében ekkor szembesült először azzal, hogy milyen nehéz ennyi különböző emberrel együtt lakni, jóllehet hatan voltak ott-hon testvérek. Régebben a lakásfőnök is ott lakott, de amikor ő megérkezett, már átköltözött egy másik lakásba, ahol egyedül élt. „*Megtehettem – mondja beszélgetőtársam –, elvégre voltunk kilencen és fizettünk fejenként 150 eurót! Én azért a pár négyzetméteres erkélyért fizettem 150 eurót, és még a vécét sem használhattam több mint öt percig! És mennyibe kerülhetett a lakás? Úgy tudom, olyan 450-500 lehetett. Hát mi összesen megfizettünk neki... ezer... 1350 eurót, akkor abból neki megmarad 900! Hát ki keresett itt 900 eurót akkoriban? Én, amikor kezdtem az építkezésben, 500-at adtak, és azért is harcolni kellett, mert nem akarta kifizetni a főnök; mindig azt mondta, hogy nem fizették neki se ki a megrendeléseket. És ezen kívül [a lakásfőnök, aki egy nő volt] dolgozott is egy bárban, ahol az összes román lányt ő alkalmazta*” (Férfi, 32 éves, Craiova; 2009. 04. 18.).

Most már csak hárman laknak együtt. Egyik lakótársa, akivel otthonról ismerik egymást, mert ugyan nem falubeliek, de „*ugyanabba a diszkóba jártak*”, elmondása szerint még kellemetlenebb körülmények között volt kénytelen élni az első időszakban:

„A mi falunkból 70-en vagyunk itt. Van is egy mondás mifelénk, hogy szólj az utolsónak, kapcsolja le maga után a villanyt! Én, ami-

kor először idejöttem, 17-en laktunk egy kétszobás lakásban, akár a katonaságban, egymás mellett aludtunk a földön. Egy nő bérelte a lakást, és engedte, hogy ennyien legyünk, azonban többet írt fel költségeknek. Neki is jött pénz, persze, de mi is sokan voltunk. Közösen vásároltunk és főztünk. Persze voltak konfliktusok, főleg amikor a szekrényben megtaláltuk a halom csokit, amit egy nő a gyerekének raktározott el, persze a közös pénzből. Én mindig is adtam a gyerekeknek, mindig is ő volt az első, azonban hogy a hátunk mögött vásárolt a közös pénzen, az nem volt tisztességes dolog...

Sokan szidják a nőt, akinél akkor laktunk, azt mondják, hogy rajtunk élösködött. Én mindig próbálom csitítani őket, hisz nagyon sokan az ő pénzén éltek, amíg nem találtak munkát. Sokan csináltak nála egy listát, és pár hónapig, amíg nem találtak munkát, az ő pénzén éltek. Na, erről mindannyian megfeledeznek. Persze, neki is volt bevétele rajtunk, de segített is, mindent számításba kell venni. Én az első négy hónapban a bátyám pénzén éltem, ő tartott engem el, nem is csináltam listát a nőnél, de azért nem haragszom rá, mert segített" (Férfi, 40 éves, Craiova; 2009. 04. 18.).

Ugyanakkor sokan arról beszélnek, hogy amint sikerült saját maguknak albérlethez jutniuk, számos emberen segítettek ingyen lakhatással, persze többnyire rokonokon. Akinek volt tehát albérlettel rendelkező rokona vagy nagyon szoros ismerőse, az akár el is kerülhette a fent említett nehézségeket:

„Az én nagynéném, hogy tudd, amikor a faluban sétál, mindenki köszön neki, és tisztelik. Rengeteg embert hozott ki Spanyolországba, rengetegen segített, és nem is úgy, mint mások, hogy pénzért. Nem, ő szolt mindenkinek, hogy kihozza, biztosít nekik helyet, papírokat, és az ő dolguk, hogy munkát találjanak, talpra álljanak, és a fizetésük is a sajátjuk. Ő annyit segít amennyi tőle telik, de azt nem érdekből teszi" (Férfi, 34 éves, Prahova, 2009. 04. 18.).

Ma már a saját albérlet nem olyan elérhetetlen, mint volt pár évvel ezelőtt. Egy felmérés szerint a négy kedvenc madridi településen (Alcalá, Torrejón, Coslada, Arganda) a románok 13%-a saját tulajdonú lakásban lakik, amelyet banki hitelre vásárolt, igaz, alig 7%-nak (vagyis egy 832 fős mintán 58 személynek) sikerült 2008-ig teljes egészében kifizetni az ingatlanokat. A nagy többség még mindig albérletben él, de 74%-uk már albérleti szerződéssel rendelkezik, és alig 10% lakik a „rég” módszer szerint „feketén” (Grigoraş 2009: 115).

Az *alvállalkozás* kezdeti formája arra a felismerésre épült, hogy az újonnan érkezők, jóllehet vették az első akadályokat és szereztek vízumot meg szállást, a munkakeresésben mégsem boldogulhatnak egyedül, mivel nem beszélik a nyelvet és nem tudnak kapcsolatba lépni a spanyol munkáltatókkal. Ekkor azok a románok, akik dolgoztak, és munkahelyükön további román munkaerőre volt szükség, munkaközvetítőkként léptek fel. Ők egyeztettek a spanyol munkáltatóval az alkalmazandó személyek számát és a béreket illetően, a román közvetítő pedig megkereste az új bevándorlókat, és velük is megegyezett a bérekről. Más leírásokból tudhatjuk, hogy a tudatlan munkakeresők által kapott bérek körülbelül a felét jelentették annak, amit a közvetítő a spanyol munkáltatóval alkudott ki, a különbség pedig a közvetítőé lett (Șerban–Grigoraș 2000: 38).

Ezt jelentette, hogy valakit egy román „alkalmaz”. Nem hivatalos szerződtésről van szó, hanem szóbeli megegyezésről. Az ilyen alvállalkozó két személynek is segítséget nyújtott, egyfelől a munkáltatónak, akinek munkaerőre volt szüksége, másfelől pedig a munkakeresőnek, aki nem tudott volna egyeztetni idegen nyelven. Azonban a segítségnyújtás egyszerre jelentett kizsákmányolást, és ezzel a legtöbb román alkalmaztja tisztában is volt. Az alacsony elérhető bérek miatt lettek motiváltak a munkavállalók, hogy bizonyos szinten elsjátítsák a nyelvet, és közvetítők nélkül találjanak munkát.

Ugyanakkor ez a fajta vállalkozás és munkavállalás nagyon elterjedt volt, amit az is bizonyít, hogy Madrid városban létezett egy „román negyednek” nevezett városrész, ahol terjedelmes emberpiac működött, és az informális alvállalkozók felügyelték – vagy legalábbis otthonosan mozgottak benne (Șerban–Grigoraș 2000: 38–9).¹¹ Más beszámolók szerint egyes vállalkozók „teljes falvakat ürítettek ki” Romániában, persze ez ritka eset volt (Viruela 2002: 21).

Ennek egy intézményesített és átalakult változata az úgynevezett „önalkalmazott” státusz (*autónomo*), ami gyakorlatilag vállalkozót jelent. Sokan vannak, akik ilyen vállalkozói szerepben egyeztetnek vállalatokkal, megrendelőkkel, akik másképp nem is hajlandók egyéni munkavállalókkal tárgyalni. Ezekben az esetekben a vállalkozó rendelkezik egy többé-kevésbé stabil (de bármikor gyorsan bővíthető) brigáddal, amelyikkel munkába tud állni, ha sikerült szerezni egy megrendelést. Manapság az ilyen vállalkozások már nem a kizsákmányoláson alapszanak, hanem a teljesítőképességen. A vállalkozó abban érdekelt, hogy gárdája tagjaival minél

¹¹ Ez persze nem madridi sajátosság, Cosladában és Alcalában is beszámoltak a „románok teréről” (Paniagua 2007).

szorosabb és régebbi kapcsolatban legyen, tudja róluk, hogy becsületes és megbízható munkát végeznek, és legyen tisztában munkaritmussal. Ennek tudatában képes felajánlani szolgáltatását a spanyol megrendelőnek, akinek így a minőségi munkát és a határidő betartását is garantálni tudja. Ettől függnék ugyanis további megrendelése. A brigádtagok pedig bizonyosak lehetnek, hogy a vállalkozó a lehető legjobb munkáját fogja kialakítani, és nem fogja őket átvenni. Ilyen vállalkozó LH, aki jó ismerőseivel, brigádjával, naponta egyeztetett a BI (lásd F: 2 – BI) bárban, jóllehet a terepmunka idején egyetlen megrendelést sikerült szereznie, de akkor is bonyodalmak léptek fel a spanyol megrendelővel.

Az aktív *autónomók* számát nehéz felmérni. Tudjuk, hogy 2007. januárban 5044 ilyen román vállalkozót tartottak nyilván Spanyolországban a társadalombiztosítási statisztikák, 2007. decemberében pedig számuk már 41 880 volt, ami annak köszönhető, hogy az év elején Románia belépett az Európai Unióba, így könnyűvé vált vállalkozóvá lenni, a munkavállalást azonban kétéves moratórium korlátozta. Emiatt sokan, akik feketén dolgoztak és a moratórium miatt az uniós csatlakozás után sem sikerült „kifehéríteni” helyzetüket, megszerezve a vállalkozói igazolványt legális bevándorlókká válhattak (Pajares 2009: 100).

A fentiek mind olyan nem tőkeigényes informális vállalkozásformák voltak, amelyek nagy bevételekkel kecsegtettek, és emiatt is növelték a vállalkozó státuszát a bevándorló közösségben. A bevándorlók körében egy függőségi viszonyt hoztak létre, amely a differenciálódás első mozzanatát jelentette. A *lakásfőnökök* és a *román alkalmazók* kapcsolatot teremtetek a bevándorlók és a többségi lakosság között, és ezáltal a kettő között foglaltak helyet egy képzeletbeli társadalmi ranglétrán.

Tőkeigényes vállalkozások

A tőkeigényes vállalkozások a migráció már egy fejlettebb fázisában indulhatnak el. A megszerzett tőkét otthon is fel lehet használni, és általában ez az eredménye egy sikeres migrációs tapasztalatnak. Romániában számos olyan kisvállalkozás jött létre, amely külföldön szerzett pénzen alapszik, és tulajdonképpen a vállalkozó szellem egy módja a kapitalista átmenetben való részvételnek (Potot 2008: 100).

Egy másik lehetőség a tőkét külföldön kamatoztatni, kihasználva a kibocsátó országgal fenntartott kapcsolatokat, és elindítani a javak egy fordított mozgását otthonról a befogadó ország irányába (vö. Massey et al 2007: 14, 22).

Az F: 1, 2 térképeken feltüntettük azokat a román vagy román kötődésű vállalkozásokat, amelyek 2009 első felében működtek. A legelterjedtebbek az élelmiszerboltok, a bárók, a csomagszállító cégek, vagy az olyan internetkávézók, ahonnan olcsón lehet külföldre telefonálni (spanyol nevük *locutorio*). A legtöbb vállalkozás két családhoz köthető (vö. Mihai 2009), a B és az M családhoz, akiket az előző fejezetben úgy ismerhettünk meg, mint az első alcalái románokat.

„– Hogyan jutott eszébe, hogy belekezdjen a vállalkozásba?

– Hogyan... Hát, nem volt akkoriban senki, aki csomagokat szállított volna. Amikor legutóbb jártunk otthon láttuk, hogy Németországból például szállítanak, és egyik nap a testvérem [MB] tette fel a kérdést, hogy nem volna-e érdemes nekünk is belekezdeni?

Elég sokat gondolkodtunk rajta az elején. Megvolt már a pénzünk egy kocsi, készpénzzel akartuk kifizetni, de féltünk, mi lesz, ha nem megy, és belebukjuk, amit befektettünk. Végül mindketten úgy döntöttünk, bevállaljuk...

Egy Ford mikrobusszal kezdtük, amit átalakítottunk hatülésessé, hogy legyen hely a csomagoknak. Ez volt... 1997. szeptemberben. Akkor mentünk el az első útra. Elmentünk Madridba, a templomba, kiraktunk egy hirdetést, hogy csomagszállítást vállalunk, és vártuk a megbízásokat. Az első járatot húsz csomaggal tettük meg (...)

Aztán 2001-ben a feleségem, aki ugyancsak kereskedő volt, felvetette, hogy nyissunk egy pékséget, mert sehol sem lehet jó román kenyeret találni. Mi azonban tovább mentünk, és egy húsboltot is nyitottunk 2002-ben. Béreltünk egy kis üzlethelyiséget itt az utcában, és Romániából hoztuk a hentesárut a mikrobuszokkal, nagy hűtőládákban. De így is kockázatos volt két napon keresztül utaztatni a húsokat.

Aztán megnyitottuk a hentesüzletet és itt helyben kezdtük előállítani a hústermékeket az otthoni recept szerint. Utána Argandában is nyitottunk egy üzletet, és így tovább" (TB, férfi, 52 éves, Fehér megye, 2009. 06. 04.).

A három B. testvér és feleségeik a vállalkozás különböző ágával foglalkoznak. NB, „az első román”, most Toledóban vezet egy élelmiszerboltot, a hentesárut pedig testvérei hentesboltjából veszi, a többi terméket Romániából szállítja. A feleségek a könyvelést vezetik, AB pedig a pékségeket felügyeli.

Az M család valamivel később kezdett bele a vállalkozásba, de azóta is jó viszonyokat tartanak fenn B-ékkel. „*Szó sincs versengésről, mi segítjük*

egymást, elvégre valahogy rokonok is vagyunk". NB szerint nem volt nehéz elindítani a vállalkozást: „*Kevesebb, mint egy hónapba telt, amíg az összes igazolást megkaptuk a hatóságoktól, és kezdhettünk*".

„A férjem indította el a csomagküldő céget 2000-ben, [B.]-ék után. Nekünk sem volt könnyű az elején, de beindult nekünk is. Az első kocsit hitelre vettük, azzal a reménnyel, hogy megtérül az ára. Aztán öt évvel ezelőtt, 2004-ben megnyitottuk ezt az élelmiszerboltot itt szemben. Az árut mind Romániából hozzuk, nincs itteni mérszárszékünk, minden eredeti román termék. Ezen kívül több városban van irodánk, Madridban, Cosladában, Burgosban, Bilbaóban... de ez, ahol most vagyunk, ez a központ” (SM, nő, 39 éves, Fehér megye, 2009. 05. 24.).

A csomagküldő cégek más településeken is a kilencvenes évek végén jöttek létre. Egy castellóni beszámoló szerint „kilenc-tizenkét fő mikrobuszokkal indulnak hetente vagy kéthetente különféle árut szállítva a Romániában maradt családtagoknak, vagy otthoni termékeket hozva a castellóni románok számára” (Viruela 2002: 246; vö. Şerban–Grigoraş 2000: 41).

Ezek a vállalkozások relatíve magas kezdőtőkét igényeltek, habár kisebb vállalkozásokból nőtték ki magukat. Mégis a legfontosabb tőke, amit utólag anyagi tőkévé lehetett kovácsolni, az a migránsok régisége volt, jártassága a spanyol bevándorlásban. Az évek során olyan kereskedelmi hálózatokat alakítottak ki, amelyek, mint láttuk, ma már termelési tevékenységen is alapulnak. Helyileg állítják elő azokat a termékeket, amelyekhez a románok szoktak, és spanyol területen gyártják a románok által megszokott és igényelt íz- és termékvilágot, amely azonban idővel egyre távolabb kerülhet az „eredetitől”, és helyi „spanyolországi román” sajátossággá válhat.

Erre a szűk piaci szegmensre nehezen lehet behatolni, minthogy az iránta támasztott igény eleve meghatározott. Spanyolok is vásárolnak román termékeket, és ezek mind a „gasztronómiai multikulturalizmus” részei, azonban elsősorban románok számára működnek. A „román élelmiszerbolt” nem hordozza ugyanazt a jelentést, mint az arab gyorsétterem vagy a kínai vegyesbolt.

Akik nem rendelkeztek az említett tőkével – nem voltak az elsők között, hogy az üzleti lehetőségek mintegy magukat adják –, de magas vállalkozói szellemmel igen, azok előtt nyitva álltak – és állnak ma is – a kisebb vállalkozások. Ilyenkor olyan bárokra, internetkávézókra, szórakozóhelyekre, éttermekre stb. gondolunk, amelyek egységeket képvisel-

nek, és nem részei egy nagyobb üzletláncnak (lásd F: 1,2). Nem feltételezik azonban, hogy ne lett volna szükség meglehetősen anyagi tőkére, azonban nagyrészt olyan időszakokban jöttek létre, amikor több lehetőség állt fenn egy vállalkozás elindításához.

A románok körében talán a legismertebb *locutoriot* VB vezet. Boltja a templom és a vasútállomás szomszédságában van, és egy egész falat fenntart különböző hirdetések számára. Egy másik falon fényképek láthatók, amelyeken különböző román hírességek társaságában van, akiket egykor Alcalába hívtak koncertezni.

TZ pedig egy marosvásárhelyi hölgy, aki a BI bárát vezeti, az én „kölsön-törzshelyemet”. Ott találkoztam reggelente LH-val és az ő ismerőseivel, és fogyasztottam el a reggeli kávé, amire szinte mindig TZ vendége voltam; „*ennyi jár a falubelieknek!*” – szokta mondani, miután kiderült, közös a szülővárosunk.

„Az volt a tervem, hogy két hónapra jövök ki, mert úgy tudtam mindenkitől, hogy ez alatt meg lehet keresni egy évnyi fizetést. De látod, már öt éve, hogy itt vagyok. Két hétig dolgoztam belsőként egy chaletban [kertes ház] itt Alcalában, de nem sokra rá ki is költöztem, mert többet akartam. Sosem féltem a munkától, már kiskoromtól dolgoztam, tudtam, hogy mi a helyzet, de mindig többre vágytam, ami több munkával jár. Rögtön találtam is munkát külsőként Madridban, délelőttre, délután pedig egy bárban dolgoztam, itt. Reggel hatkor indultam Madridba, ott voltam egész délelőtt, és délután 3-ra már a bárban kellett lennem egészen éjszaka 1-ig. Túlerheltem magam, az biztos, de jól kerestem és nagyon elégedett voltam azzal a fizetéssel, amit elértem.

Aztán hoztak egy törvényt a külföldieknek, ez 2005-ben, kaptam papírokat, és munkaszerződést kaptam ettől a családtól, ahol dolgoztam. Nemsokára az egyik ismerősöm felhívott, hogy nem szeretném-e tőle átvenni a bárát, ahol ő dolgozik, mert kiköltözött a városból és nehezen tud bejárni. Ezen el kellett gondolkodnom, mert ugye mindig is szerettem dolgozni, de a pénzügyekhez nem értettem. És ez elég sok pénzt igényelt volna, és egy darabig haboztam. Végül eldöntöttem, hogy belevágok, lesz, ami lesz, de ez az egyetlen megoldás, hogy továbbélhesek.

Átvettem a bérleti szerződést, felhívtam a szerencsejátékosokat, akik hozzák a játé gépeket, és belekezdtem. Úgy gondoltam, ha már vannak papírjaim, és legális vagyok, akkor legyen meg a saját vállalkozásom, ne kelljen másnak dolgoznom. Nagyon nehéz volt az elején, de Isten segítségével sikerült.

- Mennyi pénzre volt szüksége, hogy belekezdhesen?
- Hát, szükség volt 6000 euróra, majd még 4000-re... olyan 10000 euró kellett, hogy belevághass egy üzletbe. Mert kellett 6000 fiacára [zálog], és a 4000 árura, felszerelésre... Felhívtam több céget játékgépügynben, elmagyaráztam nekik, hogy mi a helyzet, hogy én egyedül vagyok, egyedül vágtam bele egy vállalkozásba, és segítségre van szükségem, és ők segítettek... Hitelt is kaptam tőlük, amit részletekben fizettem ki, több hónapig az egész bevétel nekik ment, nekem annyi maradt, hogy épp megélhessek." (TZ, 39 éves, nő, Maros, 2009. 05. 12.).

Ezek a vállalkozástípusok mind a bevándorló közösségen belül létrejött gazdasági differenciálódási lehetőségek, amelyek profilja általában román, vagyis kevésbé állnak kapcsolatban a többségi társadalommal. A bárók és locutoriok inkább vegyes profilúaknak mondhatók, ám valamennyi vállalkozásra jellemző, hogy növeli a vállalkozó presztízsét, mint-hogy a bevándorlók felé a sikerességet tükrözi, a többségi társadalom szemében pedig egy azonosítható gazdasági pozíciót foglalnak el, amit általában „közvetítő kisebbségek szoktak” (vö. Turner–Bonacich 2007 [1980]). A mi esetünkben pedig valójában egy kisebbségen belüli közvetítő csoportról beszélhetünk.

A gazdasági integráció lehetőségei

Az utóbbi években egyre több bevándorlónak volt lehetősége olyan munkaterületekre bejutni, amelyek eredetileg a többségieknek voltak fenntartva. Azok a bevándorlók, akik ezeket elfoglalhatták, magasabban képzettek, és migrációjukkal az átlagosnál is erőteljesebb státuszvesztésen estek át, amelyet az új munkalehetőségek által visszanyerhettek.

Ezeket a mobilitási lehetőségeket a magánszféra olyan szereplői nyújtották, akik érdekelték voltak a bevándorlók irányába nyitni és kiterjeszteni tevékenységüket. A migráció eltömegesedésének szakaszában főképp a bankok és az ingatlanközvetítők, -beruházók alkalmaztak románokat, akik könnyebben kapcsolatba tudnak lépni nemzettársaikkal. Akkoriban ugyanis igen könnyen hozzá lehetett férni banki hitelhez, és sokan személygépkocsikat vagy akár lakásokat is vásároltak. MR az egyik spanyol bank alkalmazottja, amelyik több éve próbálkozik közelebb kerülni a román bevándorlókhoz, és speciálisabb igényeiket kielégíteni:

- Romániában mivel foglalkozott?

– Én matematika-fizika szakközépiskolában végeztem, és könyvelőként dolgoztam. És volt felszolgáló képesítem is, nyáron a tengerparton felszolgálóként dolgoztam, és otthon könyvelő voltam egy benzinkútnál... végeztem egy tanfolyamot, és úgy akkreditáltak, hogy lehessen könyvelő.

– Spanyolországban kit ismert?

– Volt egy testvérem itt Alcalában.

– Itt mit dolgozott?

– Először belsősként dolgoztam, és utána külsősként. Azután, mikor törvényesítettek, és kaptam papírokat, akkor váltottam. Akkor már volt jogom rendesen dolgozni, tisztán, és profilált voltam.

– Akkor ment el dolgozni a bankhoz?

– Nem, a bankban 2006 óta dolgozom. Akkor egy szerencsejáték-teremben dolgoztam, szakácsnőként, és egy takarítócégnél... utána szakácsnőként. És utána az interneten találtam az álláshirdetést, és jelentkeztem rá, ez volt... 2006. áprilistól dolgozom a banknál.

(...) De... nem azért mentem a bankhoz, mert ott jobb volt a fizetés. Szakácsnőként sokkal jobban kerestem, de tudtam, hogy amikor fizetni kell majd a hitelt, jobban járok a bankkal, ha belső ember vagyok. És az életminőségben is más volt. A játékteremben délután 5-től hajnali 3-ig dolgoztam, beleértve szombat-vasárnapot és az ünnepnapokat, míg itt a banknál napi 8 órát vagyok hétköznap. Elég hosszú a munkanap, mert délben szabad és este 9 után végzek, de lazább is a napi program, mint a játékteremben. Ez volt az egyik tervem, hogy nyerjek az életminőségben, mert úgy döntöttem, hogy hosszabb ideig maradok, mert megnyíltak ezek a lehetőségek, hogy szakmailag is fejlődjek, és, hogy egy normálisabb életet éljek...

– Elégedett azzal, amit Spanyolországban elért?

– Igen. A munka szempontjából is. A három év alatt mindenki elismerte az érdemeimet, társadalmilag is emelkedtem, és szakmailag is. Úgy érzem, sok kapu nyitva áll előttem szakmailag, legalábbis addig a szintig, amíg én szeretnék eljutni; és vannak román kollégáim, akik többre vágytak és el is érték azt.

– Spanyolországban elérheti valaki mindazt, amire vágyik??

– Gond nélkül. Tehát, ha tudod, mit akarsz és teszel is érte, akkor gond nélkül. De ez a személytől függ, és olyan hozzáállás kell (...) Például én, amikor elkezdtem dolgozni a banknál, akkor éjszaka reggel háromig a játékteremben dolgoztam, és reggel indultam Madridba a képzésre, egész nap ott voltam, estére pedig vissza a játékterembe; és ezt egy hónapig csináltam, úgy, hogy mindenki azt mondta, nem

vagyok normális. Véleményem az, hogy ha pontosan tudod, mit akarsz, és hajlandó vagy érte harcolni, akkor Spanyolországban elérheted” (MR, nő, 30 éves, Argeş–Szeben, 2009. 05. 07.).

MR-rel egy Alcalától délre eső, éppen épülő kertvárosban beszélgettünk, ahol egy kétemeletes családi házban lakik férjével. Számára az új munkahely életminőségbeli változást hozott. Ugyanezt az utat választotta MT, akivel az irodájában beszélgettünk, Alcalá központi terétől nem messze. Egy ingatlanközvetítő és -beruházó cégnél dolgozik, miután évekig felszolgálóként dolgozott a B2 bárban, ahol ő volt az első román alkalmazott. Ma a B2 csak románokat alkalmaz, és a legismertebb román gyülekezőhelynek számít, lévén, hogy a román templom közvetlen szomszédságában van. Tulajdonosa egy spanyol férfi, aki szoros kapcsolatokat ápol a románokkal.

„Én román filológiát tanultam, román és angol tanárként dolgoztam, mielőtt idejöttem. Anyagi okokból hagytam el az országot, és mindig biztos voltam abban, hogy rövid időre megyek el. Vettem egy lakást, mert tanárként jogosult voltam, hogy az államtól kapjak egy lakást, ami régebben szászoké volt, de azt is kellett fizetni. Azért is jöttem el, mert egyszerűen kevesebb volt a fizetésem, mint a havi részlet (...)

– Itt mi volt az első munkahelye?

– Bárban. Szerencsés voltam, mert egy hét után már kaptam is munkát, pedig semmit nem beszéltem spanyolul. Az én ismerősimnek volt egy ismerőse, egy lány, aki jóban volt egy spanyol bártulajdonossal, és beajánlott. De szörnyű volt... Képzeld el, hogy ki kell szolgálnod az embereket, és nem beszéled a nyelvet! Ott volt a füzetem a bárpult alatt, és onnan néztem a szavakat, minden új szót leírtam, ahogy akkor hallottam. Ma, ha belenézek abba a füzetbe, mindig elnevetem magam (...)

– Sokáig dolgozott a [B2]-ben?

– Elég sokáig... Hát, nekem sok volt. De minden nap tervezgettem, és... mindenki azt mondta, hogy álmodozok, mert sose leszek képes többet elérni, mert nem lehet. Spanyolországban megvan mindenkinek a helye, a férfiak az építőiparban, a nők háztartásokban vagy bárókban, és ez nem lehet másképp. Aztán angolt kezdtem tanítani egy madridi nyelviskolában, feketén heti egy alkalommal. Szinte fizetés nélkül, de legalább éreztem, hogy valami fontosat csinállok, amit szeretek, amihez értek... A [B2]-ben ismertem meg az iskola igazgatónőjét, és persze elbeszélgettünk, mert kell a vendéggel be-

szélni, és elcsodálkozott, hogy tudok angolul. Hogy tudhat egy felszolgálólány angolul? Na és meghívott, mert az egyik tanítónő épp elment szülni... Ez valamivel elviselhetőbbé tette a bárt. Közben egyre jobban tudtam spanyolul, és otthon rendszeren tanultam a könyvből, próbáltam írni, olvasni, mert tanárnóként nem tudtam elképzelni, hogy beszéljek egy nyelvet, amin nem tudok írni! Ez olyan... elfogadhatatlannak tűnt. Majd valaki felajánlott egy titkárnői állást egy ügyvédi irodában. Ebből a munkából is sokat tanulhattam, itt tanultam meg írni spanyolul, olvasni... és megszabadultam a bártól.

– Hogyan került a [Cég]-hez?

– Amikor felvettem a kapcsolatot a [Cég]-gyel, azért volt, mert hallottam, hogy egy romániai projektet akarnak indítani, és jobban érdekelt, hogy Romániával kapcsolatos munkát végezzek. Az első interjúm velük nem is itt volt, hanem Romániában, amikor épp otthon voltam nyaralni. Felfigyeltem, hogy van egy cégtábla, ami spanyol, valahonnan ismerős volt a neve. Az ottani igazgató mutatta be nekem a céget és mesélt a romániai projektekről. Miután visszatértem Spanyolországba, interjúra mentem a guadalajarai székhelyre, és felajánlottak egy állást. A fizetés nagyon jó volt, tehát ebből a szempontból is előrelépés volt a számomra.

Azzal bíztak meg, hogy a bukaresti projektjüket irányítsam Alcalából, mivel köztudott, hogy itt sok a román. A [Cég] hat évvel ezelőtt vásárolta meg a Bukarest központjában lévő telket az ingatlanlával együtt, ami nagyon rossz állapotban volt (...) Ez volt az első befektetésük, egy 35 éves ház, amit felújítottak. Az alsó szinten tervezték a cég irodáját, ott van a romániai kirendeltség székhelye, és az emeletekre luxuslakásokat terveztek az ügyfelek számára (...) (MT, nő, 35 éves, Alba, 2009. 05. 18.).

A fenti két eset mutatja be, miként nyúlnak le az úgynevezett makrogazdasági szereplők a bevándorlók „alárendelt” rétegéhez, kiaknázva az ott található emberi tőkét. Ez persze azért valósulhat meg, mert ez a bizonyos emberi tőke megtalálható az illető csoportban, tehát a szükséges tudással rendelkező, presztízsvesztett alcsoporthoz van szó. Ezzel a művelettel egy olyan mobilitási csatornát hoznak létre, amelyet összevethetnénk a térbeli mozgást elősegítő csatornával. Ami vízszintesen megvalósult, az vertikálisan is megvalósulhat, és éppúgy, ahogyan a „migráció kultúrájáról” – avagy „térbeli mobilitás kultúrájáról” – beszélhetünk (Massey et al. 2007: 27), úgy beszélhetünk majd a „társadalmi mobilitás

kultúrájáról”, amint a csatornák megszilárdulása ösztönző erőként hat az „alávetett” bevándorlók egyes tagjaira és a másodgenerációra.

Esetenként a spanyol cégek versenybe szállnak román vállalkozásokkal, más és más mobilitási lehetőségeket nyújtva. Erre példa a Cég2 (F: I.), egy romániai cég, amelynek hasonló a profilja, mint a Cég1-nek, és ugyanarra az emberi tőkére támaszkodik. A két cég közül ez volt az első, 2006-ban nyitotta meg spanyolországi irodáját azzal a céllal, hogy az ottani románokat tegye fő ügyfeleinek. Először azokat a románokat szólították meg, akik Spanyolországban akartak egy ingatlanba fektetni, majd azokat, akik romániai ingatlanban gondolkodtak. Cég2-t 2005-ben alapították Nagyszebenben, a cégalapító testvére pedig már öt éve Spanyolországban dolgozott az építőiparban, majd egy bank alkalmazottjaként. 2006-ban ő nyitotta meg az Alcalá de Henares-i irodát, amely a romániai vállalat fiókjaként működik, és tevékenységét egész Spanyolországra kiterjesztette. Az első években pénzügyi tanácsadást és közvetítést szolgáltatottak, később kezdtek bele ingatlan-beruházásokba. Jelenleg három saját irodával rendelkezik, és számos partnerén keresztül több tucatnyi településen értékesíti szolgáltatásait.

A gazdasági válság őket is megrázta. A nagyszebeni ingatlanokat nem tudják eladni, 2009 júliusában a cég igazgatója szerint „*már tizenegy hónapja nem adtak el semmit*”. Válaszként egy olyan programot dolgoztak ki, amellyel véleményük szerint mindenki nyerhet, és a román kormány azon törekvéseit is támogatják, hogy az elvándorolt román munkaerőt hazacsábítsák.

A program azt tartalmazza, hogy aki hajlandó visszaköltözni Romániába és befektetni egy nagyszebeni ingatlanba, annak a cég előre meg szabott bérű munkalehetőséget biztosít. A fizetés havi 800 euró, ami elég ahhoz, hogy banki kölcsönhöz jusson az illető, és abból lakást tudjon venni, és arra is elég, hogy a havi részleteket fizetni tudja. A cég szerint ez a terv mindenkinek megfelel, és az ingatlanpiaci tranzakciókat is fellendítené. A terv kimeneteléről nincs további információk.

Záró gondolatok

2009. január elsejével a románok teljes jogú uniós állampolgárokká váltak a spanyol munkaerőpiacon, és ez számos lehetőséget megnyit a mobilitás számára. Folyamatban van a román diplomák elfogadásáról szóló egyezmény, amelyet már évek óta sürgetnek a román bevándorlók egyesüle-

tei, de mindeddig olyan nehézségekbe ütközött, amelyek most már nem állnak fenn. A FEDROM (Spanyolországi Román Egyesületek Szövetsége) elnöke már 2006-ban így nyilatkozott:

„Ma a románoknak nagyon szűkre szabottak a szakmai kilátásaik, de eljön majd a pillanat, amikor nem elégszenek meg többé a termelési folyamat legszűk fókával. Nem ismerik el a képesítéseiket. Az egyik javaslatunk az lesz, hogy gyorsuljon fel a képesítések elismerésének a folyamata, hogy ezek a román mérnökök, tervezők, kémikusok... akik Spanyolországban élnek, ne kerüljenek automatikusan a vendégglatóiparba vagy háztartási alkalmazásba” (idézi Viruela 2006: 27).

Ami eddig évekbe telt egyeseknek, az a jövőben csak heteket vehet igénybe, és mindenkinek lehetősége nyílna saját szakmája gyakorlására. Ez egy új helyzet, amelyre az Európai Unió bővülése adott lehetőséget, valamint a spanyol jogszabályok, amelyek a kelet-európai bevándorlásnak kedveztek, és egy differencialista bevándorláspolitikát helyett az integrációra fektették a hangsúlyt.

Záró gondolatként a kettős integrációról szólnék, amely az egyetlen járható út egy diaszpóra-közösség kialakulásához. A kifejezés hasonlóan cseng ahhoz, amit Portes és Zhou (1993) „szegmentált asszimilációnak” nevez, de azzal épp ellenkező lehetőségeket kínál. A szegmentált asszimiláció arra a megfigyelésre alapul, hogy az amerikai társadalomban egyes bevándorló csoportok (szikhek és kubaiak) nem a klasszikus mobilitási és integrációs modellt követik, mely szerint a másodgeneráció feláldozza kulturális identitását a társadalmi-gazdasági előrelépés érdekében.

Az ő esetükben olyan erősen összetartó közösségekről van szó, amelyek maguk birtokolják a gazdasági mobilitás lehetőségeit, és a társadalmi előrelépés csak az etnikai csoporton belül lehetséges, a másik lehetőség pedig a többségi társadalom *underclass* rétegébe való asszimiláció (Portes–Zhou 1993).

A románok esetében más lehetséges irányokat vélünk felfedezni, amelyek együttes teljesülése hívhat életre egy olyan diaszpóra-közösséget, amelyik jól integrált a spanyol társadalomban, és státusza valamint befolyása egyáltalán nem elhanyagolható, ugyanakkor élénk kapcsolatokat tart fenn Romániával, és vele szemben is befolyással bír – ez a *diaszpóra* fejlődés-orientált perspektívája (Meyer 2008: 9).

A kettős integráció nem feltételez mást, mint egyidejű integrációt a fogadó társadalomba, és a diaszpóra-közösségbe. A románok esetében talán az első könnyebben megvalósítható, mint a második. Jelenleg sokkal több lehetőség kínálkozik számukra beilleszkedni a spanyol társadalomba,

mint egy azonos célokkal és értékekkel rendelkező közösséget létrehozni, annak lélektani és intézményes vonatkozásaival.

A mobilitási csatornák egy olyan folyamat részei, amelyet a mai társadalomtudomány szemszögéből „erős” kifejezésnek számító *asszimilációval* talán nem is volna helyes jellemezni. Igaz azonban, hogy ezek a csatornák egy olyan népcsoport számára állnak fenn, amely szociokulturálisan leginkább elvegyülhet a fogadó társadalomban, és integrációhoz vagy asszimilációhoz is vezethetnek. Ugyanakkor sem az integráció, sem az asszimiláció nem csupán a spanyol társadalmat célozza; észre kell vennünk, hogy esetünkben egy olyan társadalmi berendezkedésbe való beilleszkedésről van szó, amely az anyaországban is egyre szélesebbre épül.

Az integráció egyik részét tehát megoldják a fogadó ország csatornák, a másik részével azonban a civil társadalomnak és az anyaországnak kell foglalkoznia. Spanyolország már mérlegeli, hogy „megéri-e neki a románok hazatérése” (Pajares 2009: 191), Romániáról azonban nem tudni, hogy felfogja-e az aktív európai román diaszpóra létrejöttének horderejét. Ha nem, és csak azokkal kíván foglalkozni, akik hajlandók hazatérni, akkor valóban előfordulhat, hogy az integrációból asszimiláció következik. Ellenkező esetben az integráció két ellentétesnek tűnő iránya (a fogadó társadalomba és a közösségbe) kiegyensúlyozza egymást, és lehetőség nyílik a diaszpóra-közösség megteremtésére. A társadalmi érdekek felmérése, tudatosítása, koherens formába öntése és egy megfelelő akcióterv kidolgozása már nem a mi feladatunk.

Irodalomjegyzék

- BOTTERO, WENDY (2005): *Stratification: Social division and inequality*. New York: Taylor & Francis e-Library.
- BOURDIEU, PIERRE (1978): *A társadalmi egyenlőtlenségek újratermelődése: tanulmányok* [vál. Ferge Zsuzsa, Léderer Pál]. Budapest: Gondolat Könyvkiadó.
- COHEN, ROBIN (1997): *Global Diasporas: An Introduction*. London: University College London Press.
- CONSTANTINESCU, MONICA (2003): *International circular migration to Spain. A case study*. <http://www.iccv.ro/english/conf/conf.sibiu.2003/pdf/18.%20monica%20constantinescu.pdf> (ellenőrizve: 2010.02.27.).

- GRANOVETTER, MARK (1973): The Strength of Weak Ties. *American Journal of Sociology*, 78 (6): 1360–1380.
- GRANOVETTER, MARK (1983): The Strength of Weak Ties: A Network Theory Revisited. *Sociological Theory* 1: 201–233.
- GRIGORAȘ, VLAD (2009): Locuirea românilor în Spania. In Sandu, Dumitru (szerk.) (2009): *Comunități românești în Spania*. Fundatia Soros Romania. 112–128. http://www.osf.ro/ro/comunicate_detalii.php?comunicat=85 (ellenőrizve 2010.03.27.) .
- HAGE, GHASSAN (2005): A not so multi-sited ethnography of a not so imagined community. *Anthropological Theory*, 5 (4): 463–475.
- KOVÁCS, ÉVA (2007): A közöség tanulmányoktól a lokalitás megismeréséig. In Kovács Éva (szerk.): *Közöség-tanulmány. Módszertani jegyzet*. Néprajzi Múzeum – PTE-BTK, 7–22.
- KRITZ, MARY M. – ZLOTNIK, HANIA (1992): Global interactions: Migration systems, processes, and policies. In Kritz, M. – Lim, L. – Zlotnik, H. (szerk.): *International Migration Systems: A Global Approach*. Oxford, England: Clarendon Press, 1–16.
- LÓPEZ, MARÍA PABÓN (2007): *Immigration Law Spanish-Style: A Study of the Regularización of Undocumented Workers in Spain*. Indianapolis, Indiana University: ExpressO. Kézirat, elérhető itt: http://works.bepress.com/maria_lopez/1.
- MARCUS, GEORGE E. (1995): Ethnography in/of the world system: The emergence of multi-sited ethnography. *Annual Review of Anthropology*, 24: 95–117.
- MASSEY, S. DOUGLAS et al. (2007) [1993]: A nemzetközi migráció elméletei: áttekintés és értékelés. In Sik Endre (szerk.): *A migráció szociológiája*. Budapest: ELTE TÁTK, 7–31.
- MCDONALD, JAMES R. (1969): Towards a Typology of European Labour Migration. *International Migration*, 6: 5–12.
- MEYER, ANTOINE (szerk.) (2008): *People on the move. Handbook of selected terms and concepts*, version 1.0, s.l. Elérhető itt: <http://www.thehagueprocess.org/upload/pdf/PDFHandbookWEBSITE.pdf> (2010.06.22).
- MIHAI, IOANA-ALEXANDRA (2009): Alcalá de Henares. In Sandu 2009: 13–15.
- NUTINI, HUGO G. – ISAAC, BARRY L. (2009): *Social stratification in central Mexico, 1500–2000*. Austin: University of Texas Press.
- PAJARES, MIGUEL (2007): *Inmigrantes del Este. Procesos migratorios de los rumanos*. Barcelona: Icaria.

- PAJARES, MIGUEL (2009): *Inmigración y mercado de trabajo. Informe 2009*. Madrid:Ministerio de Trabajo e Inmigración, Subdirección General de Información Administrativa y Publicaciones, <http://www.mtin.es>.
- PANIAGUA, LÓPEZ JULIÁN ANTONIO (2007): *Red migratoria de los rumanos en España: Adventistas, ortodoxos y gitanos*. Madrid: Fugaz Ediciones y Centro Europeo de Difusión de las Ciencias Sociales.
- POOLEY, COLIN – TURNBULL, JEAN (2004): *Migration and Mobility in Britain since the 18th Century*. Abingdon: Routledge.
- PARRY, JONATHAN (2003): Nehru's Dream and the Village "Waiting Room": Long-Distance Labour Migrants to a Central Indian Steel Town. *Contributions to Indian Sociology* (n.s.) 37(1 & 2): 217–49.
- Portes, Alejandro – Zhou, M. (1993): The new second generation: segmented assimilation and its variants among post-1965 immigrant youth. *The ANNALS of the American Academy of Political and Social Science*, 530: 74–98.
- POTOT, SWANIE (2008): Romanian migration movements: networks as informal transnational organizations. In Bonifazi et al. (szerk.): *International migration in Europe*. Amsterdam University Press, 87–107.
- SALT, JOHN (2007) [1989]: A nemzetközi tendenciák és típusok összehasonlító áttekintése, 1950–1980. In Sik Endre (szerk.): *A migráció szociológiája*. Budapest: ELTE TÁTK, 31–40.
- SANDU, DUMITRU (2009): *Migrația de revenire ca proiect și stare de spirit*. In Sandu 2009: 43–68.
- SANDU, DUMITRU (2010): *Lumi sociale ale migrației românești în străinătate*. Universitatea București. Oktatási kézikönyv, Bukaresti Egyetem Szociológia Tanszék, kézirat.
- SANDU, DUMITRU et al. (2004): *A Country Report On Romanian Migration Abroad: Stocks And Flows After 1989*. Study For Multicultural Center Prague, November 2004. Elérhető itt: www.migrationonline.cz
- SANDU, DUMITRU (2006) *Locuirea temporara in strainatate. Migratia economica a romanilor: 1990–2006*. București: Fundația pentru o Societate Deschisă.
- SANDU, DUMITRU (szerk.) (2009): *Comunități românești în Spania*. Fundatia Soros Romania. http://www.osf.ro/ro/comunicate_detaliu.php?comunicat=85 (ellenőrizve 2010.03.27).

- SÁRKÁNY, MIHÁLY (2000): Közösségtanulmányok és összehasonlításuk lehetőségei. In Sárkány Mihály (szerk.): *Kalandozások a 20. századi kulturális antropológiában*. Budapest: L'Harmattan, 56–71.
- SOLIEN DE GONZALES, NANCIE L. (1961): Family organization in five types of migratory wage labor. *American Anthropologist* 63 (6): 1264–1280.
- ȘERBAN, MONICA – GRIGORAȘ, VLAD (2000): The 'dogeni' from Teleorman at home and abroad. A study on circular migration to Spain. *Sociologie Românească*, 2000 (2), 92–120.
- TURNER, JONATHAN H. – BONACICH, EDNA (2007) [1980]: A közvetítő kisebbségek összefoglaló elmélete felé. In Sik Endre (szerk.): *A migráció szociológiája*. Budapest: ELTE TÁTK, 79–92.
- VIRUELA, RAFAEL (2002): La nueva corriente inmigratoria de Europa del Este. *Cuadernos de Geografía*, 2002 (72), 231–258.
- VIRUELA, RAFAEL (2004): El recurso de la emigración. Balance durante la transición en Rumania. *Papeles del Este*, 2004 (9), <http://www.ucm.es/bucm/cee/papeles>
- VIRUELA, RAFAEL (2006): Inmigrantes rumanos en España: aspectos territoriales y procesos de sustitución laboral. *Scripta Nueva*. 10 (222), 2006.10.01. <http://www.ub.es/geocrit/sn/sn-222.htm>.
- YIN, ROBERT K. (2003): *Case study research: Design and methods* (3rd ed.). CA: Sage, Thousand Oaks.
- ZLOTNIK, HANIA (2003): Theories sur les migrations internationales. In Caselli, G. – Vallin, J. – Wunsch, G. (szerk.): *Demographie: Analyse et synthese. IV. Les Determinants de la migration*. Paris: INED.

Függelék

F. 1. térkép: A város és a kutatás román vonatkozású helyei, Észak–Kelet

F. 2. térkép: A város és a kutatás román vonatkozású helyei, Dél–Nyugat

